

Czetter Ibolya

Újjá teremteni

Bejegyzéstípusok és stíluszerkezeti jellemzők Illyés Gyula naplóköteteiben

„... Az élet csak folyamat, csak tartalom.
A megfogalmazás tartalom is és forma is.”
(Naplójegyzetek 1946–1960: 424.)

Illyés Gyula szerénynek aligha nevezhető szépírói munkásságában a naplófeljegyzések csupán háttérszerepet tölthettek be: a szerző – önnön állítása szerint – mind a műfajtól, mind a vele kényszerűen felvett szereptől idegenkedett. Annak ellenére, hogy hosszú élete végéig rendszeresen, napi kötelező penzumként, lankadatlanul (időnként Flóra asszony gyöngéd unszolásának hatására¹) jegyezte fel a külső és a belső élet eseményeit, a reflexiót kiváltó élményeket éppúgy, mint a futó, felvillanó gondolatokat vagy a lélek örvényléseit – 1973. január 1-jén pl. a jegyzetek elé versszerű tördeléssel a következőket írta: „Naponta írok eztán valamit s ebbe a / dobozba vetem./ Ez az én egér-rágcsálásom, hogy ne nőjjenek (sic!)/ oly hosszú fogaim, hogy / bezárják a számat / a világ-kínálta táplálék elől.” –, szüntelenül hangot adott a műfajformával kapcsolatos aggályainak, fenntartásainak, kételyeinek: „Emlékezni a legnehezebb. Teremteni valamit, ez meg még valahogy; de újjá teremteni, pontosan úgy, amilyen egyszer már volt? Erre még a természet sem képes. Ezért oly változatos (...)”² – „Eddig még mindig abbahagytam az efféle naplózást. Minden írói napló: panaszkönyv, a jövőd üzemvezetőség címére. Névtelen – bár fölismerhető stílusban írt – levelek gyűjteménye, ugyancsak a fenti címre. De most jó volna nem abbahagyni. Az író azért ír, hogy »kiírja« magából, ami különben meggyötörné. Én ezt sosem éreztem. Engem épp az írás gyötört meg. Számomra szolgálat volt – külön lapot igényelne, valójában minnek is a szolgálata. Olyanformán érzem, hogy jó volna nem abbahagyni, ahogy egy-egy regény írásának elején érzi az ember: jó út, már csak pusztán a kitaratástól függ, hogy jó célhoz is érjünk.”³ Bár néha komolyabban megkísértette a munka felfüggesztésének a gondolata,⁴ a tollat nemcsak „egérfog-működtetésre” vette fel újra és újra; alkalomadtán munkaterápia is volt számára az írás, kiváltképp a súlyos depressziós és egyéb, más betegségekkel terhes években.⁵ S ne feledjük: a naplókban található meg a később műalkotássá formálódó alapélményeket, témákat, ideákat. A különféle tanulmányoknak, publicisztikáknak s a regényeknek vagy drámáknak tehát a napló volt a „keltető helyük”. (E vonatkozásban a naplók igen erőteljes az intertextuális jellegük.)

A diáriumoknak az oeuvre-ben betöltött hátrányos helyzetét bizonyítja továbbá az a tény is, hogy Illyés nem akarta életében a nyilvánosság elé tárni művét. Ennek tudatában – azt gondolhatnánk – többet engedhetett meg magának, szabadabban, oldottabban viselkedhetett jegyzetírás közben, sőt, esetleg eretnek gondolatokat is papírra vethetett. Nem így történt. Feszélyezte, nyugtalanította a láthatatlan publikum: „Mihelyt megtudtam, hogy ezekből a jegyzetből könyv lesz, megbénult kezemben a toll. Ennyire nem tudok közönségnek írni, ennyire nem bírok el semmiféle szerepet. (...) Ennyire nem bírom az érdeklődés szuszogását a nyakamba. (...)”⁶ Ez a szerephárító magatartás azonban – úgy véljük – mímelt, mesterkélte, amint az egyszerűség, keresetlenség póza is felvett manír csupán. Szerepet szereppel hárít Illyés: fenn akarja tartani a természetesség látszatát, miközben soha, egyetlen bejegyzés erejéig sem oldódik fel, nem nyílik ki az olvasók előtt, nem árul el valódi titkokat, nem fed fel bizonyos összefüggéseket, sok esetben inkább hallgat vagy elhallgat. Színleg ösztönösen, mintegy sebtében alkot, *Magyarok* című műve előszavában így bizonyodik: „Naplót természetesen sohasem írtam. E szóhoz ezeknek a lapoknak csak annyi a közük, hogy zömüket egy-egy élmény végén még aznap, azon melegében vettem papírra, nemigen tördelve megmunkálásukkal, még kevésbé műfajukkal: majd holnap meglátom, mit érnek, gondoltam. Másnap a kikészített fehér lapra a tisztázás helyett új hevenyészés került”⁷ – valójában mégis az utókorra tekintve, sandítva magas igénnyel fogalmaz, csak ritkán, elvéve kapjuk rajta felületet, hanyagabb koncipiáláson.

A posztumusz kötetek anyaga Kozmutza Flóra és Illyés Mária gondos szerkesztői munkájának köszönhetően a Szépirodalmi, majd a Századvég Könyvkiadó gondozásában látott napvilágot. A válogatás nemcsak a szorosabb értelemben vett naplószövegeket tartalmazza, hanem a kötetben kiadatlan prózai műveket is, többek közt rádió-felolvasásokat, könyvkritikákat, leveleket, esszéket, előadásokat, nekrológokat, etc. Dolgozatunkban a *Naplójegyzetek* gazdag művészi terméséből – célunknak és választott vizsgálati szempontunknak megfelelően – csak a ténylegesen naplójegyzetnek tekinthető bejegyzéseket vetjük alá elemző értelmezésnek, a beékelte, egyéb dokumentumok tanulmányozásától eltekintünk. Munkánk során – noha mind a hét kötetet áttekintettük – semmilyen vonatkozásban sem törekedtünk (nem törekedhettünk) a teljességre, csak egy lehetséges befogadói nézőpontból történő elemzést nyújthatunk. Reméljük, hogy a szűkített megközelítés ellenére is eredményes lesz fejtegetésünk, s hozzájárulhat az író művészetének, művének, személyiségének és alkotásmódjának alaposabb, árnyaltabb megismeréséhez és megértéséhez.

Talán nem fölösleges említenünk, hogy „a puszták népének költője”, a magyar kulturális élet egykori meghatározó alakja (sőt: valóságos nemzeti intézmény és szellemi autoritás) és munkássága az irodalomtudományi paradigmaváltás, a posztmodern elmélet előretörése következtében (és bizonyos értelemben a '80-as években beköszöntött politikai változások miatt is) háttérbe szorult. Illyés költészete és szépprózai életműve iránt alábbhagyott, elhalványult az érdeklődés, mindössze egy, a költő születése 90. évfordulójának tiszteletére, a Petőfi Irodalmi Múzeumban 1992. november 11–12-én rendezett emlékülés és az ott elhangzott előadások anyagából készített tanulmánykötet,⁸ továbbá a különböző orgánumban közreadott emlékező, tisztelgő írások hívták fel rá újból a figyelmet. Nem meglepő tehát, hogy az utóbbi évtizedben nem született líráját vagy epikáját tüzetesen elemző, szövegcentrikus stilisztikai tanulmány.⁹ Jószerevel előzmények híján, járatlan úton indultunk el, amikor a naplók stilisztikai, illetőleg szöveg- és stíluszerkezeti jellemzőinek vizsgálatába belefogtunk.

A nyelvészeti szövegtipológia szorosan érintkezik az irodalomban használatos műfajtipológiával, de az előbbiben a beszélt és az írott nyelv valamennyi fajtája benne foglaltatik, az utóbbi csupán a szépirodalmi szövegműfajokat öleli fel. Nem kétséges, hogy Illyés naplója nem irodalmon kívüli jelenség, nem a nyilvánosság kizárásának szándékával, ellenkezőleg: a publikálás tudatában, a megjelentetés igényével íródott, s erről, a mindenkori olvasóval folytatott „rejtett” dialogikus viszonyról számos manifeszt és látens elem tanúskodik a diáriumokban.¹⁰ A kötetek irodalmi rangját megannyi tényező szavatolja. Ilyenek például a dolgok esztétikai szintű megragadását segítő eszközök: a képesség, a metaforálás, a választékos, ünnepélyes szóhasználat, a hosszú, kifejtő, magyarázó, elbeszélő, leíró részek, általában az emelkedett nyelviség, a retorizáltságra törekvés, a stílusalakzatok változatos alkalmazása, a szövegépítés kidolgozottsága, a szabatos, árnyaltos megfogalmazás, a szemantikai telítettség stb. (Mindezekről a későbbiekben –

az egyes példák elemzésekor – részletesen is szólni kívánunk.)

A napló olyan szövegtípus, amely az énformájú, perszonális elbeszélés egyik sajátos válfaja. Monologikus feljegyzések sorozata, amelyek időrendben (naponként vagy kisebb időkihagyással) követik egymást. Az egyes bejegyzések tipográfiailag (sorkihagyással) jól elkülönülnek, a szerző rendszerint az időpont feltüntetésével (esetleg a helyszín megjelölésével) indítja őket. A(z írói) naplók általában kettős természetűek: egyfelől dokumentáris értékkel bírnak, hiszen a műfaj gyakorlójának az egyszerű, hétköznapi szintű eseményrögzítés is céljai és feladatai közé tartozik, s ebből a szempontból mint reprezentáció¹¹ tanulmányozható. Másfelől a naplóban leírtak nem feltétlenül vonatkoztathatók az úgynevezett „valóságra”, hiszen a papírra vetéskor a dolgokat egy adott, rögzített szögből értelmezi az író, s ezáltal mentálisan mintegy újrarendezzi, újraalkotja a világot és benne önmagát. Ezért a napló imaginációként is felfogható, olyan világként, amelyben az én kiszakítja az úgynevezett realitásokat, realitás-fragmentumokat az adott összefüggésrendszerből, s újrakontextualizálja őket. A valós világ tehát megértett, sajátta tett világ, amely a megértés által létezik. A belsővé tétel során a jelenségek esztétikai szintű megragadását, hétköznapiságtól való eltávolítását, egyúttal bölcséleti érvényre emelését figyelhetjük meg. Jól szemléltetik e folyamatot a következő feljegyzések. Az első 1973. szeptember 20-án kelt: „Írásra készen, tehát meggyámulva, porszemmél tőpörödvé, valami égibbnél is égibb segítségre lesve ülök az őszi kertben, a még meleg őszi napsütésben – szeptember 20-án, kedden délelőtt tizenegy órakor –, papírral a térdemen egy kőlépcső alsó fokán. Gondolataim pánikszerűen menekülnek a földat elől minden elképzelhető irányba, még oda is: mit csinálhattam most egy éve, egy hónapja? De végre is – rajta, neki, nincs kitérés, szedd össze magad. Köröttem hangyák nyüzsögnek, most gyűjtik, olyan szorgalommal, mintha egész nyáron La Fontaine-t magolták volna, a téli eleséget. Végy példát róluk, arról, de tüstént, aki a saját teste súlyánál legalább ötszörte nehezebb darabot vonszol abból a zöldes hártýából, amelyet a friss dió beléről fejteget le az ember. Igazi hangyakitartással viszi, hol ráncigálva, hol taszigálva a meztelen lábfejemre, föl a térdem felé. Vagyis, hol akar ez telni? Vagyis: végy példát az erőről, de ne feledd a célt sem.”¹² E ceruzajegyzet az alkotásra elszánt, ihletre váró, a gondolkodás és az alkotás izgalmával, tehát feszültséggel és kétségbeeséssel teli, egyszerre testi, tudati és lelkiállapotról ad hiteles leírást. Előbb pontos helyszín- és időpontmegjelölés köti helyhez és időhöz a szituációt, majd a közlő én tudatmozgását követhetjük, azt az önmeggyőzősi processzust, amikor az ember némi önvizsgálat után döntéshozatalra kényszeríti, megfigyelve magát: tétova töprengés helyett dolgozni kell. A tudati folyamatot aztán ismételtelen a konkrét látvány leírása szakítja meg: az író a körülötte nyüzsögő hangyák szorgoskodására figyel fel, s e jelenet a saját létszituációjának metaforájaként, allegóriájaként is értelmezhető. A kézzelfogható, a banális, az életszerű hirtelen átváltozik, átlényegül, elvont, teoretikus jellegűt ölt, jelenségszintről lényegszintre emelkedik. A másik jegyzet 1974. június 16-án keletkezett: „Új év előtti hangulat; mintha szilveszter közeledne: oda megint egy év! Esztendőök óta rejtőzik papírjaim közt egy abbahagyott vers arról, hogy a mindannyiszor megrázó évforduló nem december 31., hanem június 21. Az előbbinél a leghosszabb, a legsötétebb napok korszakából fölfelé visz a fordulat. Most a legfényesebb, leghosszabb nap csúcán kell megtudnunk, hogy a változás azt jelenti, lefelé megyünk, a sötétbe, a próbák felé. S közben minden mosolyog, ragyog, termést és gyümölcsöt ígér.”¹³ Itt is avval szembesít a feljegyzés, hogy a létezés megszokott, mindennapos, jelentéktelen eseményei mögött mély összefüggések, nagy törvények rejlenek, s a látó ember, az író figyelmét épp ezek az észrevehetetlen, nehezen fölismerhető vonatkozások kötik le: a lét titkai, ellentmondásai érdeklik; az idill mögött lappangó tragédia, a komorságból kifejlő könnyedség és derű. Az „Élni először itt e világon / s élni utolszor” élményére való rácsodálkozást fogalmazza meg, a lét és halál örök küzdelmére, a mozgásnak, a fejlődésnek ellentmondásokon és kölcsönhatásokon alapuló objektív folyamatára mutat rá esztétikai szinten. Ezáltal kimondatlanul is elvont tétel, létbölcsélet kimondójává válik.

A naplók anyagát némi egyszerűsítéssel két nagyobb csoportba lehetne sorolni: az egyik réteget azok a feljegyzések alkotják, amelyek nélkülözik a filozófiai aspektust, s többnyire regisztráló karakterűek. Pl.: „Nyomott hajnal. Korán ébredek. Flóra halottal álmódott. Az ő szomorúságának legalább van oka. Alig várom az egyedüllétet. Minden sűrűlődszinte a szívem köszörüli. Levél lkustól. Semmivel sincs megelégedve, még azokkal sem, akik folyton szívességet tesznek neki. Annyira bent van a pubertásban, hogy az írásán is már rajta a jele: betűi hátrafelé, jobbról balra dőlnek. Föl akarom olvasni Flórának. Rossz a telefon. Egy utcai fülkéből. Aztán le séta, át a hidon (francia újságért), aztán uszoda. Délután föloldott hangulat. Még tréfálunk is. És éjjel – két óra lehet –, amikor benyitok Flórához, hogy alvásra biztassam, könnyek közt találok.”¹⁴

A másik – értékesebb – típust azok a bejegyzések alkotják, amelyek a napi történésekhez, egy-egy jelenséghez, olvasmányélményhez stb. fűzött reflexiókat, meditációkat foglalják magukban, a lehető legváltozatosabb formában és stílusbeli összetettségben. Lássunk erre is egy citátumot: „Az volna vajon a dolgom, hogy gondolatokat közöljek? Hogy ébresszek. Ezzel becsüllek meg: fölteszem, hogy benned is van valami. S miért is ne volna legalább annyi, mint bennem. Még akkor is, ha »egyszerű béres« vagy. Ex nihilo nihil. A költő keltő.”¹⁵ A két vonulatból kirajzolódik egyfelől a személyes élettörténet, hiszen a jegyzetek őrzik az egyszerűségben, megismerhetetlenségben rejlő életszerűséget, s ezáltal a napló a magánélet, az intim közeg krónikájává válik. Másfelől a gondolati analízis, az általánosító értelmezés révén a hétköznapiság fölé emelkedik, egzisztenciális magasságokig ér el.

A naplóíró tudatmozgását követve sokat megtudhatunk Ilyés lelki-szellemi habitusáról, lét- és emberlátásáról, egyszersmind történelem-, irodalom- és nyelvfelfogásáról, s nem utolsósorban származási közösségéhez való viszonyáról, valamint arról a korról, amelyben élt és alkotott. A diáriumokban a korrajz, az egyéni életrajz, az irodalmi élet és a politikai, szociológiai szféra szétválhatatlanul összemosódik. Széles Klára szerint „A hangnem, a stílus váltásai – időnként szándékosan a pusztá tények, képek lakonikus rögzítésére szorítkozás – önmagukban is dokumentálják a kort. E tekintetben is összefonódnak a jegyzetekben politikai, irodalom- és műfajtörténeti tényezők.”¹⁶

Minden naplóra jellemző műfaji sajátosság, hogy az egyes bejegyzések önmagukban is értelmezhető, önálló szövegnek tekinthető egységek, ugyanakkor a naplóegészbe visszailleszkedve nyerik el teljesebb jelentésüket. A szövegépítkezés meghatározó vonása a narratíva folyamatos megszakítottasága, az utalások, implikációk által pedig a hálózatos szövedékjelleg létrejötte, hiszen a beszélőnek számos információt nem kell nyelvíleg kifejtene az adott részletben, mert a tágabb kontextusban (pl. a korábbi feljegyzésekben) már benne foglaltattak az értelmezéshez szükséges adalékok. Az olvasó tehát a szöveg egészéből kiragadott kisebb elemet funkcionális részegységként fogja fel, ez az egység azonban egyidejűleg holisztikus egységként létezik. A szöveg egyszerre zárt is és nyitott is, illetőleg a zártság és a nyitottság mindig relatíve érvényesül az olvasás/befogadás során.

Ilyés naplóira a heterogenitás sokféle szempontból érvényes. Bejegyzéseinek terjedelme pl. roppant szeszélyesen változik: az egymondatos kiterjedésűtől az egybekezdésnyin át a több oldalas nagyságúig szélesedik, előfordul, hogy novellisztikus, regényes megjelenítéshez hasonlatos részletekből építi fel a jegyzetet, egyszer az alakformáláshoz, másszor az életszerű dialógusokhoz folyamodik, vagy megesk, hogy (akár egy részleten belül) váltogatja a leírást, a jellemképet, a párbeszédet és az eseményrajzot. Ez a „formátlanság”, ez a képlékenységek alaposan megnehezíti a rendszerezést, a besorolást. A naplójegyzetek osztályozása, elkülönítése sokféle akadályba ütközik, hiszen egyrészt nem állítható fel egységes szempontrendszer, amelynek alapján egyértelműen modellálhatók lennének az írások, másrészt oly mértékben differenciálnak kellene lennie a megközelítésnek, a kritériumrendszernek oly sok (nyelvi és nyelven kívüli) komponens egyidejű figyelembevételével kellene kidolgozni, hogy a maga komplexitásában ilyen

szövegvizsgálat soha el nem végezhető. Ezért olyan eljárásokhoz folyamodtunk, amelyek a szövegtipológiai kutatásokban már ismeretesek, használatosak, továbbá empirikus anyagon végzett elemzések is igazolták a módszer létjogosultságát.¹⁷

A legismertebb szövegtipológiai klasszifikációk a szöveget általában formális kritériumok alapján próbálják meghatározni, mint például a tárgy, a cél, a szerkezet, a forma stb. alapján. Ezek a felfogások a pragmatikai szempontok bevonását is fontosnak tartják, bár statikusak, formálisak, a szöveget végül is bizonyos jegyek kombinációjaként leírhatónak tartják. A napló szövegtípusának jellemzői eszerint a következőképp foglalhatók össze: írott, monologikus, tervezett, a szövegkezdetnek és a szövegvégződésnek nincs meghatározott nyelvi formája, a szövegfelépítés egyedi, nem konvencionális, tematikája kötetlen, a beszédpartner nincs jelen (kivéve, ha a naplót eleve mint önreflexív formát fogjuk fel). A megközelítésbe érdemes még bevonni néhány szempontot: a kifejtettség / bennefoglalás mértékét, a nézőpont jelöltségét, a szöveg értelemszerkezetének szövegtípusra jellemző sajátosságait, valamint a stílus kérdéseit. Vegyük szemügyre ezek után az llyés-naplókat, immár az előbbieket figyelembevételével!

Témakörük és anyaguk alapján – amint arra már korábban utaltunk – igen változatosak a diáriumok: a hétköznapi, jelentéktelen események rögzítésétől, a magántermészetű megjegyzésektől (pl. betegségek, a gyermekneveléssel kapcsolatos problémák, az öregedés aggasztó tünetei, apró-cseprő teendők stb.) a kortársokról rajzolt portrékon, az irodalmi élet gondjait tartalmazó jegyzeteken, az alkotói problémákba való beavatáson, a világtörténelmi helyzetet és a magyarság sorsának alakulását elemző részleteken, a természeti leírásokon, a falujáráskor gyűjtött szociográfiai anyagon, tapasztalatokon, az utazások alkalmával följegyzett élményeken, kultúrpolitikai természetű megnyilatkozásokon át a morális reflexiókig, nyelvészeti, nyelvművelő tárgyú fejtegetésekig terjed a skála. (S még korántsem teljes a felsorolás!)

A választott tárgykörtől is függ, hogy mely stíluselemeknek jut feltűnő szerep, illetve miként alakul például az adott bejegyzés stílusstruktúrája, hogy milyen terjedelemben kap formát a mondanivaló, s milyen szerkesztési lehetőségek közül választ a szerző. A szövegtípus és a terjedelem kölcsönös meghatározottságát jól tükrözik az llyés-naplókban oly gyakran előbukkanó aforizmák, szentenciák. „Aforizmát írni nem boszorkányság. Nemcsak megtanulható-gépesíthető (sic!) is. Olvassunk bírósági vádbeszédet. Valahányszor az ügyész lerántja a vádlottról a leplet – megállapítván például, hogy az csak ravasztságból mutatott átmenetileg hátát későbbi áldozata iránt – s foglaljuk azt minél általánosabb szentenciába már az egész emberiség ellen. Az előbbi így: A hála csak a haszonlesés előlege.”¹⁸ A receptet nagy sikerrel, invencióval alkalmazta másutt is. Izsák József llyés-monográfiájában fel is hívja erre a figyelmet: „llyés verseiben és esszéiben minden időben adva volt az aforizmákra való tömörítés készsége.”¹⁹ Ugyanő emlékeztet arra is, hogy a *Kháron ladiján* című esszéregény rengeteg llyés-breviáriumba illő aranymondást tartalmaz. A műfajban mintaadó mestere a Kosztolányi által oly nagyra becsült francia író, Jules Renard volt. A naplók tanúsága szerint gyakran olvasta munkáit, és stíluseszmenye megfogalmazásában, kialakításában is sokat köszönhetett neki. Mindkettejüknek a tömör, világos, szűkszavú, jelentésben mégis gazdag, megnevező stílus volt az eszményük: „Olyan nincs, hogy pusztán »magunknak« írhatunk pongyolán, csak úgy odakenve, mint én például ezeket a jegyzeteket. A szakács magának sem főzhet kozmáson. (...) Inkább egy, egyetlen jó pillanatfölvételt, mint albumnyi homályos képet.

A nem író naplóírók oldalszámra fecsegnek. Renard – a század nagy stílusztája – a naplójába szánt anyagot »dolgozta« meg legjobban. Axiomákká s költői képekké kovácsolta.”²⁰ Egy 1962-ben elhangzott rádióadásban pedig llyés a következőket nyilatkozta: „... mikor Kosztolányival megismerkedtem, bámultam a kitűnő magyarságát, kitűnő írói tudását (...) Ifjú korában még óriási hibákat lehet fölfedezni az írásaiban, majdnem magyartalanságokat. Egyszóval: kimutatható, hogy a legjobb magyar stílusza tudatosan sajátította el a nyelvet. (...) amikor vele találkoztam, és én már tudtam az ő útját, megkérdezte tőlem, te kitől tanultál meg magyarul. Jules Renard-tól, mondtam – az egy kitűnő francia író, a világosságának, a francia clartének a mestere – (...)”²¹ A szűrés, a sűrités, a lényegmondás, az elkerülhetetlen lehető legérzékletesebb kifejezése – így foglalható össze a naplóíró stílus célkitűzése. „A jó napló a nap kvintesszenciája. Megalvasztani a nap köcsögnyi tejét, és csak a tejfölt szedni le róla”²² – mondja egy helyütt nagyon találóan llyés.

Visszatérve a maximák, gondolatföredékek bejegyzéstípusához: ezek többnyire egymondatos vagy egybekezdésnyi szövegek, amelyek valamilyen általános érvényű (morális tartalmú) bölcsességet foglalnak magukban, frappáns, végsőkig csiszolt formában. A stílusztikai eszközök közül bizonyos alakzatokkal (általában azokkal, amelyek a világ jelenségeiben rejlő ellentmondások felmutatását elősegítik) szívesen társulnak, például oxymoronnal, paradoxonnal, antitézissel, chiazmussal, paralelizmussal vagy ironiával. Pl. „Legbonyolultabb dolog igazat mondani.”²³; „A ló elgaldálkodik a szénájával, amíg csak tart; a tehén belefekszik, belerondít: naponta háromszor mindig csak annyit lehet adni neki, amennyit épp megeszik. A szabadság jászla előtt is lovak vannak meg tehének.”²⁴; „lgazán vidám verset is csak akkor tudtam írni, ha egész nap lógott az orrom.”²⁵; „Csak az az aljasság háborít fel másban, amit magunkban nem tisztáztunk.”²⁶; „Aki nem fél, nem szeret.”²⁷; „Ha sajnáljuk, hogy egy költő vagy tudós – méltánytalanul – nem a mi korunkban élt, az azt jelenti, hogy épp a maga korában élt jó időben.”²⁸; „Révai téved. Petőfi nem azért volt jó költő, mert jó forradalmár volt. Azért volt szükségszerűen jó forradalmár, mert megronthatatlanul jó költő volt.”²⁹; „Ami tökéletes, sose hangos.”³⁰ „Jellemén csak az változathat, akinek van.”³¹; „Oly szép volt, hogy már taszított: egyőnk se merte volna ágyba maga mellé képzelni. Egy szépségvak tette magáévá.”³²; „A dicsfénykarika lasszó. A mennyből.”³³; „A kiérdemesült politikusok már csak írni tudnak. A kiérdemesült írók csak politizálni.”³⁴ Ezek a rövidszövegek vagy személytelen formák, vagy általános alanyú, általános nomennel behelyettesíthető, a konkrét élménytől, a kiváltó impulzustól általában nagy távolságra lévő elvonatkoztatások. Azokkal a bejegyzésekkel állnak a legközelebbi kapcsolatban, amelyekben az aktuális beszélő vagy többes szám első személyben, vagy második személyű önmegszólító formában, vagy infinitívusos imperatívuszban nyilatkozik meg. Az elbeszélő nyelvi jelöltségére egyfajta távolságtartást érzékeltet a külső világ és a naplóíró civil személye között, s ez a distanciálás általában morál- vagy kultúrkritikai attitűdjével hozható összefüggésbe. Egy-egy citátum ezek érzékeltetésére: „Eltűnni. Igen, ez tetszik még, a befejezés valamiféle jó megoldásnak. Eltűnni idején. Tapintatosan. Nem a látványos temetés, díszbeszédekkel, bóbítás lovakkal. Nem is nyugdíjasként – akár valami érdem nyugdíjasaként – csoszogni a tereken unalomig, társaink halálunalmaig. Itt lenni; de látatlanul. Élni még; de már csak magunknak.”³⁵ „Az embernek a jelleme is saját szerzeménye legyen: erőfeszítés, szenvedés, botlás és tán bűn és vezeklés eredménye. Szüless tolvajnak, és úgy légy makulátlanul önfeláldozó! A született jelleme éppoly elviselhetetlenek, akár a született grófok: gög és büszkeség és semmi egyéni érdem.”³⁶ Kétségtelen tény, hogy ezeknek a jegyzeteknek a meghatározó vonása a meditatív, reflexív karakter, az ötletszerű képzetkapcsolás; a naplóíró a tudatán átvillanó gondolatokba enged bepillantást, illetőleg elbeszéli, kivetíti a saját tudatát. Az első jegyzet beszédmódja, hangneme tragikumba hajló, komor, fájdalmas, átjárja a búcsú melankóliája, a halálra készülő ember kényszerű szembenézése az elmúlással, a végzettel. A részlet stílusán nélkülöz mindenfajta ünnepélyességet, ugyanakkor a hiányos, csonka mondatok épp a kifejtetlenségükkel, visszafogottságukkal, széthasítottágukkal egyfajta fájdalmas méltóságot kölcsönöznek a szövegnek, hozzájárulnak a témához illő emelkedettséghez. A bejegyzés közelebb áll a beszélt nyelv szintaxisához, mint az írottéhoz: a beszélő az egyes mondatösszetevőket folyamatosan, utólag helyezi egymás mellé, ezáltal szövegépítése a kidolgozatlanság benyomását kelti.

A második jegyzet jóval kimunkáltabb, retorizáltabb. A szöveg élén tételmondat áll, azt bontja ki a továbbiakban a diárium írója, majd

szentenciaértékű konklúziómondat zárja le a fejtegetést. Tárgyszerű mondatok sorakoznak egymás után, amelyekben a párhuzamos, ellentétező technika dinamizmusát figyelhetjük meg. Ilyés naplóiban viszonylag kevés az ilyen típusú, ennyire feszesen, összefogottan, lényegsűrítően megalkotott, szisztematikusan építkező feljegyzés, általában a hosszabb, kifejtőbb, történetelbeszélő típusokat részesíti előnyben, amelyekben énformában szólalhat meg. Eszményét – „Naplót írni is csak éppúgy beelendülve, célt sejtve és szerkezetet fűrészelve lehet, akár regényt. (...)”³⁷ – nem téveszti ugyan szem elől, s tudja azt is, hogy a napnak keretet csakis a nyelvi formába öntés adhat: „Az élet csak folyamat, csak tartalom. A megfogalmazás tartalom is és forma is.”³⁸ Stílgényével a nyelvet „felmagasztosítók”³⁹ körébe tartozott, hiszen elemző intellektualizmusával, pallérozott nyelvezetével a *Nyugat* költőinek és íróinak célkitűzéseire, mintáikhoz igazodott: „Írni tudni – szépirodalmat – annyi, mint tudni nem írni. Vagyis épp csak a lényegeset, az elkerülhetetlent kifejezni, de azt azon árnyalatosan és érzékletesen, ahogy bennünk kialakult, ezeryi gondolat s millió élmény feldolgozása után (...)” – illetőleg: „A jó stílus férfias. Nem szép színei és formái vannak, hanem izmai, csontozata.”⁴⁰ – vallotta.

A naplóknak többségben vannak tehát azok a feljegyzések, amelyekben – Ilyés eredendően epikus alkat lévén – az elsődleges epikai közlésformáknak jut a vezető szerep. Ezek között gyakoriak a *tisztán eseményleírások*:

„Utolsó nap Hévízen. Süt megint a nap. Mint utoljára akkor, amikor megérkeztünk, tíz napja. De nem bánjuk ezt a tíz hűvös napot. Flóra alig mozdult ki – csak estente sétáltunk, háromszor is Páhokba. Én délig a Gyöngyvirágban dolgoztam, elég eredményesen (...); délben úsztam félórát a tóban; az étteremben megettünk ketten egy ebédet, utána a szobában almát, diót, aszalt szilvát – mindez itt igen olcsó. Délután egy-két órát ismét legyalogoltam a Gyöngyvirágba. Flóra közben a tankönyvjegyzeteit készítette, s az én fordításaimat hasonlította össze az eredetivel. (...)”⁴¹

Előfordul, hogy ez a típus teljesen dramatizált formára változik át:

„Úszás után föl a hegyre, együtt a postással, aki nagy csizmái, nehéz bundája s rakománya ráadásul még biciklijét is tolja, s így ugyancsak lassan megy. Közben magában beszélget – részeg, elmebajos? Egyik sem; jobb híján dödög magában; ahogy meglát, hozzám intézi a szót. A panaszt, az emberek ellen. Tegnap szántsándékkal kipukkasztották a gumiját.

– Vannak itt jó emberek is.

– Mind buta. Buta, s azért irigy.

– Páhokban én nagyon jó embereket ismerek.

– Ott van. Meg vannak most rebbenve.

– A téesz?

– A téé.

– Lett?

– Itt nem.

Piheg föffelé.

– Csak nézem, milyen alacsony errefelé a fajta.

– Katona lett az mind. Azért is lett itt Keszthelyen huszárkaszárnya. Az a domb ott, az volt a gyakorlóterük. (...)”⁴²

Az eseményrögzítő típuson belül találni olyan bejegyzéseket, amelyek szinte távirati stílusban, nominális szerkezetek egymásra halmozásával íródtak. Vélhetően csak emlékeztető céllal rötta fel a sorokat, esetleg a későbbi kidolgozás reményében: „San Stefano Rotondo, szadista festője vagy megrendelője. Az Accademia megnyitása. Roman Vlad örült Bartók-előadása. Az én felolvasásom. Cs. Szabó, Paulay Erzs: nem vagyunk elveszve. Utána Tóth Imre és kedvese, Lénard, és Pappék társaságában ki a Colosseumhoz, holdfény. Volt-e ilyen szép, amikor ép volt? Ugyanez a szörnyű Vitt. Em. emlékműre: nem volna-e szebb félig romban? Pizzeria. Haza. Kardos sikere. Csomag haza.”⁴³

Láthattuk, mily változatos karakterűek az eddig tárgyalt bejegyzéstípusok. Ilyés sokat töprengett azon, milyen koncepció szerint vezesse a diáriumot, s nemegyszer hangot adott a naplóvezetés gondjainak. Foglalkoztatta: milyen a jó napló; érdemes-e az esetleges történéseket megörökíteni, vagy csak a szellemi, lelki élet krónikáját megírni? „Előnye vagy hátránya Márai Naplójának, hogy csak írói gondját jegyzi le? Alig valamit civil személyéről. Felesége (Lola) mindössze egy mondatot kap.”⁴⁴ – töpreng egy helyütt, másutt szép metaforizálással, vizualizálással fogalmazza meg a műfajjal kapcsolatos vélekedését: „Elég lenne az épp folyó hétfők, keddek, szerdák suhogó vizébe kereszthálót feszítenem, s így fogni ki valami szellemi rágnivalót.”⁴⁵

Külön csoportot alkotnak a naplóknak a külső, *természeti történést leíró bejegyzések*: „A meggyfák és szilvafák fehérbe borultak, az őszibarackfák rózsaszínbe, szinte egy éjszaka alatt. Aztán – milyen gyorsan ezt is – levetették a menyasszonyruhát, férjhez mentek, megtermékenyültek. Növelte szépségüket, hogy mindezt csak ablakon át nézhettem, már nem is tudom, hányadik hónapjában a betegségfogságnak.”⁴⁶ – „A két diófa földre hányta a rengeteg barkáját. Ujjnyi hosszúak, görbék, vastagok. Első nap zöldek voltak, aztán megbarnultak, most már feketednek. »Mint a döglött hernyók« , jutott eszembe tegnap. Ma már undorodva járok rajtuk; csak azért, mert metafora lett belőlük. A kép belebújít a valóságba. (A »signifiant« több, mint a »signifié« .)”⁴⁷ – „Kánikulai vad dél. S a napraforgók itt sem az ég felé emelik kórszakállas széles arcukat, hanem mélyen a földre csüggesznek. Ezek sem olvasták az előírást – illetve rágalmat –, hogy ők a fény talpnyalói?”⁴⁸

Mindhárom szöveg közös vonása, hogy a természeti kép átpoétizálódik, a látványt esztétikai szinten ragadja meg az író, a metaforák, illetve az antropomorfizáció segítségével. A második rövidszöveg narrátora intellektualizálja, az irodalom világával hozza kapcsolatba a szcénát, záró szentenciája pedig teljes mértékben elvonatkoztat a konkrét élménytől. A harmadik bejegyzés igen áttételesen a pillanatnyi természeti látványról, a valós vizualitásról az emberi természetre (az emberi jellemre, jellemhibára) asszociál, szintén szentenciózus formában, a fogalmi, nyugodt hangnemet enyhén ironikusra váltva át.

A következő naplójegyzettípus *átmenet az eseményrögzítő és a meditatív, reflexív típus között*. Ebben a szemléleti közvetlenség, a képesség a gondolatisággal sajátos módon változik: „Öreg gyóntatószék a templom sarkában... Mi minden úszhatott át a patakiszűtőhöz hasonló rácsain, gyermekvétek micsoda villogó apróhalraja, megtért aggastyánok bűneinek milyen hosszú bajszú, hizott harcsái, százkilós pontyai és bálnái. A térdeplő fáját papírvékonyra koptatta a teher, nem bírna el talán már egy valamirevaló szemérem elleni merényletet vagy özvegykiforgatást sem. De a rács hibátlan, időérletlen, szinte megnevesedten ragyog.”⁴⁹

Reflektáló eszközként e részletben is az ironia kínálkozik, amely a fokozás retorikai alakzatának metaforával való funkcionális társulásával teljesebb ki. A kezdő mondat jellegzetesen nominális szerkezetű (e megoldással másutt is gyakorta találkozhatni), majd ezt követően a sztenderd mondatszerkesztésből irodalmira vált át, amely a választékosságban, a viszonylag hosszú, ám áttekinthető, letisztult mondatfelépítésben s a képkalkítás fokozott egyediségében mutatkozik meg.

Van a bejegyzéseknek egy olyan válfaja, amelyben az *esemény-, a természetleírás az elmélkedéssel ötvöződik*. Ennek az összetett típusnak különlegesen szép, irodalmilag megformált, poétizált változata a következő jegyzet: „Hajnal van, szeles, esős; a tulsó part még ködben, s így akár óceáni is lehetne a nyílt víz, amely felé a halászok álltukban is suhannak, még nem breton csuklyájukat viselve, mint majd télen, noha bizvást fölülhették volna. A hullámok tengeri dühvel ostromolják a kőgátat. Fáradságmulasztól a szem mindössze azt kapja, ahogy ezek a hullámok a fehér tajtékkjuk oroszlánsörényét rázva verseny

száguhdanak fejjel neki a mólónak.

A következő föl- és kipillantás: napsütés. Hova lettek az oroszánok? A falusi iskola évről tornamutatványa volt, hogy mi, fiúk, párosával fölálltunk az udvaron; egyikünk meghajolt, társa pedig átszökellt a feje fölött: bakugrást csinált. Ezt végzik most a megemberesült hullámok a Zamárditól Földvárig kitérűlt csupa kék udvaron.

A szél változatlan, ahogy szinte meteorológiai eszközként méri az egyetlen megmaradt jegenye (...), de a kőgáton már ott az első emberpár, fiatalos szaladásban.

Az emberpár, ahogy ilyen korban illik, három tagból áll: az ifjú nő és férfi közt kezüket fogva ott szedi fürge lábát egy öklömnyi őslény is. Beviszik a tajtékba?

Ő maga kívánczik oda, nyújtott karral, miután apja az imént már besiklott vidragyors mozdulatokkal abba a gyémántló buborékbokorba, amit a sziklákról visszazuhanó tajték ott egyszer növeszt, máskor apaszt. (...).

Mi volt ez a korai gyors fürdés? Nem nehéz kitalálni. Valamelyik parti sátor lakóinak reggeli tisztálkodása. Hajolnék ki az ablakon, lássam, hova tűntek.

De a ház jól fönt van a hegyen, a fák – a katedrális nagy diófák – eltakarják a tőszegélyt. Csak a vizet látom, a hatalmas, a napfényben egyre óceánibb tavat. Azaz, hova is tette egyszerűben a vad óceánszerűségét? Az iménti földadatteljesítése, a nagylelkű szolgálatkészség, ahogy egy szerény fürdőkád helyettesítését is magára vállalta, úgy megemberesíti, olyannyira közelembre hozza, hogy valósággal két tenyeremben érzem a vágyat ezenmód lenyúlni hozzá, arcomba verni ragyogó vizét, frissítőül a további munkára.⁵⁰

A naplórészlet elbeszélője nemcsak a feljegyzés keletkezésének idejét tisztázza, hanem beszédhelyzetét is: feltehetően a domboldali ház ablakából (felfüggesztve a már untató munkát) figyeli a tájat, a hajnali, viharos Balatont s a parton megjelenő családot. A külső látvány hirtelen belső emlékképet hoz fel a múltból, a vidék ezáltal meghitté, bensőségesse válik. A múlt és a személyes kapcsolat rárétegződik a jelen állapotára.

Hagyományos naplói eljárást követ Illyés a jelen idő, az úgynevezett praesens historicum alkalmazásával; azt a benyomást kelti, mintha az események éppen most játszódnának, és az általuk kiváltott reflexiók velük szinkronban hangzanának el. Valósággal meglevenedik, előttünk, az olvasók előtt perreg le a kinti és a benti jelenet. A leírást metaforák, megszemélyesítések sora teszi érzékletessé, s mindez áttekinthető szemantikájú, világos tagolású, logikus kapcsolású mondatformákban ölt testet. Illyés a klasszikus modernség eszményeivel azonosult, poétikájában és stílusában egyaránt eltávolodott a népi hagyomány által megjelölt nyelvi és formai keretektől. Bár elkötelezettsége kettős természetű volt⁵¹: egyszerre mutatkozott a népi értékek megmenekítőjének, elszánt védelmezőjének s a nyugatos ízlés követőjének, a magas európai szellem vonzásában alkotó intellektuálnak. Feltétlen értéknek tekintette anyanyelvát, nyelvében, nyelvhasználatában, beszédmódjában azonban a népi, paraszti hagyomány nem érvényesült, érzékelhetően fölülte állt.⁵² Képzőművészeti fantáziája leleplezi kettős kötődését: hasonlataiban, metaforáiban ugyanis mindvégig erőteljesen érződik a kora ifjúság élménykörülményeihez való ragaszkodás, a természetközelség. A jegyzetek anyaga többféle szempontból is tükrözi a személyiség Janus-arcát: egyszerre mutatja fel a közösségi lényt, a társasági, csevegő embert, a szociális érzékenységgel megáldott, származási közösségének hagyományait feltétlenül tisztelő közéleti személyiséget,⁵³ s a magányos, elmélyülésre, bezárulásra, elvonulásra igényt formáló gondolkodót.

„A népiesség, a paraszti származású írók (...) általában egyfajta diglossziás helyzetben keresik a helyüket: anyanyelvát, nyelvhasználatukat illenék tematikájukhoz és eredetibb értékrendjükhez, irodalmi, kulturális és politikai céljaik azonban egyúttal a sztenderdnek való megfelelést kívánják”⁵⁴ – állapítja meg Illyésre is érvényesen Tolcsvai Nagy Gábor; hozzátéve mindezekhez azt is, hogy e törekvés mögött a paternalista hatalom értéktelített nyelvéhez való igazodás szándéka is meghúzódhatott. Illyésnek azonban feltétlen érdeme, hogy naplóiban épp akkor gyűjtötte a legszorgalmasabban a pusztai, falusi életet megőrző adatokat (öltözködési, étkezési, nyelvhasználati szokásokat stb.), amikor ez a magatartás burkolt ellenzékiségnek számított, s a „túlélés” érdekében hallgatni kellett róluk. 1949-es naplója szinte egészében ennek az életközegnek a tolmácsolásával foglalkozik, ezek a *szociológiai leírások* alkotják tanulmányunkban az utolsó, jól elkülöníthető bejegyzéstípust, amelyben a különböző nyelvhasználatok eltérő esztétikai hatása a legfeltűnőbb stílusjegy: „A futbalmeccs Alsó- és Felsőrácegres közt. Van, aki mezitláb, ketten tutyiban; a felének fején sapka (ha fejél, levesz). Lányok, legények nézik; (...) A játékosok kiabálnak, fesztelenül. Mikor az egyik a másikra bukkott: »Valag alá vette!« Később: »Hátsz, az apád tőke.« Mikor a kapus veti magát: »Ni a Lajos, a francok egyik ki.« (...)”⁵⁵

Összegezve az eddigieket: szűk horizontú megközelítésünkben arra törekedtünk, hogy bemutassuk a jegyzetek stílisis arcát, tematikai, hangnemi, szerkezeti stb. sokféleségét, s ezáltal a naplóműfaj stílustipológiai jegyeinek összetettségére is felhívtuk a figyelmet. Vizsgálatunkban az elemző számára legfeltűnőbb elemekből indultunk ki, s a szöveg legjellegzetesebb stílusjegyeire összpontosítottunk, így számos fontos kérdés érintetlenül, megválaszolatlanul maradt. Ez a hiány remélhetőleg sokakat inspirál majd a további kutatásra.

Jegyzetek

1 Lásd: *Naplójegyzetek 1973–1974*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990. 95.

2 *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986. 157. Lásd még: uo. 58., 235.

3 *Naplójegyzetek 1946–1960*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987. 405. – Hasonló problémák foglalkoztatják Illyést az alábbi jegyzetekben is: uo.: 423., 424., 430., 461.; *Naplójegyzetek 1960–1972*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. 260–262., 269., 270–271., 272., 276.; *Naplójegyzetek 1973–1974*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990. 51., 94., 126., 168.

4 *Naplójegyzetek 1973–1974*: 78., 106.

5 *Naplójegyzetek 1961–1972*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989. 260–264.

6 *Naplójegyzetek 1929–1945*: 58.; Lásd még *Naplójegyzetek 1973–1974*: 112., 168.

7 In: *Kortárs*, 1984. október, 1512.

8 „*Költő, felelj!*” Tanulmányok Illyés Gyuláról. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1993.

9 Egy kivétel akad csupán, Békési Imre sajátos koncepciójú dolgozata, amely az „osztatlan filológia” jegyében egyszerre irodalomkutatás és nyelvészet is: Békési Imre: Az érvelés okozati-oki láncolódája (Illyés Gyula *Naplójegyzet*) In: *Osztatlan filológia*. Nyelvészeti-irodalmi tanulmányok. Tiszatáj-könyvek, Szeged, 2001. 78–86.

10 Akadnak olyan ceruzajegyzetek, amelyekben a szerző párbeszédbe elegedik potenciális olvasójával, mintegy megteremtve fiktív közönségét, pl. *Naplójegyzetek 1929–1945*: 17., 19.; másutt az önmegszólítások, önfelszólítások vagy az aforizmák, maximák vallanak (a mondanivaló általános érvényre emelése révén) a publikummal való kapcsolatteremtés indirekt szándékáról: pl. *Naplójegyzetek 1929–1945*: 299., 301. etc.; harmadsorban a gondolatmenetben bizonyos visszatérések árulkodnak arról, hogy Illyés a téma fontossága miatt a részletekbe merő, aprólékos megőrzésre törekszik. Pl. a Gömbössel való találkozásáról először a *Naplójegyzetek 1929–1945*: 80. oldalán emlékezik meg, s később, ugyanezen jelenetet más-más kiegészítéssel, kiegészítéssel tölti meg a 82–95. oldalakon. A 86–95. oldalon található „beszámoló” pedig utólagos rekonstrukcióval készült, a kéziraton ceruzával ugyanis az olvasható: „Ezeket a sorokat 1945. júliusában írtam.” Mi más vezette volna a tollát, mint a valóságosság, a történet lehető leghitelesebb megragadása, minuciózus bemutatása?

Ugyanezt, a fokozatosan kibővítő megoldást láthatjuk a *Naplójegyzetek 1946–1960*: 118–122, illetve 137. lapján. Előbb rövid, szűkszavú összefoglalásban a pusztá eseményrögzítést végzi el Illyés, hogy jelenetező technikával elevenítse meg később a tárgyias, tényközlő formában summázottakat. Így oldja fel az olvasó számára a rejtélyt, így tölti ki az úgynevezett üres helyeket, így világítja meg a homályos összefüggéseket, tehát a szikár élettényeket megélhető, elképzelhető közelségbe hozza.

11 Reprerentáción a világ állapotának egyfajta kódolását értjük, a dolgok nyelvi kifejezésekkel történő leképezését.

12 *Naplójegyzetek 1973–1974*: 36.

13 *Naplójegyzetek 1973–1974*: 203.

14 *Naplójegyzetek 1946–1960*: 437.

15 Uo.: 497.

16 Széles Klára: *Illyés Gyula naplói (1929–1945; 1946–1960)* In: uő: *Hálás utókor?* Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2000.

17 Vö.: Vater, Heinz: *Einführung in die Textlinguistik*. W. Fink, München, 1992.; Gülich Elisabeth – Raible, Wolfgang: *Linguistische Textmodelle*. W. Fink, München, 1997.; Emert, Karl: *Briefsorten. Untersuchungen zu Theorie und Empirie der Textklassifikation*. Niemeyer, Tübingen, 1979.; Lux, Friedemann: *Text, Situation, Textsorte*. Narr, Tübingen, 1981.; de Beaugrande, Robert-Alain – Dressler, Wolfgang V.: *Einführung in die Textlinguistik*. Niemeyer, Tübingen, 1981.; Tolcsvai Nagy Gábor: *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2001.; Szikszainé Nagy Irma: *Leíró magyar szövegtan*. Osiris, Bp., 1999.; Tolcsvai Nagy Gábor: *A magyar nyelv stílusztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996.; Eöry Vilma: *Szövegtipológia – stílustipológia*. In: *Hol tart ma a stílusztika?* Szerk: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996 és mások.

18 *Naplójegyzetek 1946–1960*: 411.

19 Izsák József: *Illyés Gyula*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986. 273.

20 *Naplójegyzetek 1946–1960*: 430.

21 *Naplójegyzetek 1961–1972*: 45.

22 *Naplójegyzetek 1961–1972*: 269.

23 *Naplójegyzetek 1929–1945*: 270.

24 Uo.: 271.

25 Uo.: 292.

26 Uo.: 292.

27 *Naplójegyzetek 1946–1960*: 28.

28 Uo.: 61.

29 Uo.: 64.

30 *Naplójegyzetek 1973–1974*: 222.

31 Uo.: 223.

32 Uo.: 223.

33 Uo.: 257.

34 Uo.: 283.

35 *Naplójegyzetek 1946–1960*: 345.

36 *Naplójegyzetek 1929–1945*: 299.

37 *Naplójegyzetek 1946–1960*: 423.

38 Uo.: 424.

39 Vö.: Tolcsvai Nagy Gábor: *„Nem találunk szavakat.” Nyelvértelmezések a mai magyar prózában*. Kalligram, Pozsony, 1999. 26.

40 *Naplójegyzetek 1946–1960*: 408.

41 Uo.: 467.

42 Uo.: 465.

43 Uo.: 167.

44 *Naplójegyzetek 1973–1974*: 126.

45 Uo.: 51.

46 Uo.: 120.

47 Uo.: 162.

48 Uo.: 245.

49 *Naplójegyzetek 1961–1972*: 17.

50 *Naplójegyzetek 1973–1974*: 280–281.

51 Vö.: Pomogáts Béla: *Népiség és nyugatosság*. In: *„Költő, felelj!” Tanulmányok Illyés Gyuláról*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1993. 7.

52 Vö.: *Naplójegyzetek 1961–1972*: 44.

53 A naplójegyzetekben számtalanszor olvashatunk az Illyés családnál tett látogatások leírásáról, éjszakába nyúló beszélgetésekről, vidám vagy komor hangú társalgásokról, vacsorákról. Ezekben a bejegyzésekben familiáris hangon örökíti meg Illyés az asztaltársaságban elhangzó beszélgetéseket, anekdotákat stb.

54 Tolcsvai Nagy Gábor: i. m. 26.

55 *Naplójegyzetek 1946–1960*: 254.